

кий та ін., зважилися образити королівський маєстат, без королівського подання взявши посвящення від підозрілого чужоземця, присланого для збунтування королівських підданих, і порушують закон і спокій різними насильствами над уніатськими духовними. Коли ж посольська палата не вдоволилася цією відправою і постановила, щоб релігійну справу нарешті заспокоєно, рішено було закликати обидві сторони, щоб за посередництвом делегованої від короля й сойму комісії пошукали компроміс між собою, а всі розпочаті справи припинялись — проголошувалася релігійна згода¹.

Українські парламентарії відчули це як повний погром і, розуміючи, що в даній ситуації сприятливий момент упущено безповоротно, могли тільки загрозити більш рішучою розправою під час безкоролів'я. Але уніатська сторона, як каже Рутський, тільки посміялася з такої погрози далекою і непевною перспективою, вповні задоволена тим, що в данім моменті вона зіставалася панамі ситуації.

Оживлення традиції історичної, національної й державної. На доповнення цього образу національного піднесення, що наростає в Києві протягом другого десятиліття XVII в. і свого найяскравішого вияву доходить у літературі цих років, 1620—1623, я мушу докинути ще кілька слів про оживлення історичних, національних і державних традицій, що проходить червоною ниткою через тодішній політичний і літературний рух. Відродження Києва як культурного і національного центру після стількох віків упадку й провінціального занедбання супроводиться живим відчуттям його колишньої слави, зв'язаних з ним історичних подій, політичних і культурних досягнень і претензій. Підіймаються думки про те, що цю традицію колишньої сили, слави й могутності руського народу і його православної церкви — відроджену, відповідно продемонстровану й задокументовану — можна і треба протиставити тому натискові польщини й католицтва, що таким жакливо скорим темпом ширилися по “русських землях” і викликали ще так

¹ Історія України, VII, с. 504 дд.

недавно почуття безпорадності і безпомічності в православних кругах. Для тих західноукраїнських культурних робітників, котрих силами, замислом, ініціативою в значній мірі творився цей рух, це було певного роду одкровенням — ця безпосередня стріча з пам'яттю землі, що підіймалася їм назустріч з київських руїн, безконечних печер, урочищ, з їх мовою про князів і багатирів, великі страждання і великі тріумфи в боротьбі за Русь, за християнський світ против “неприятеля святого Христа”. Галичина XVI в., як і теперішня, дуже бідна пам'ятками княжих часів; на їх розсіпані і понищені останки тяжким гробовим каменем налягла вікова безпросвітна неволя, приглушивши і обезбарвивши зв'язані з ними спомини. В Києві вони були не тільки безмірно багатші і яскравіші — вони були, так би сказати, свіжіші й актуальніші. Старе київське князівство передмонгольської доби було продовжене київськими династіями литовських часів. Традиції старої київської династії продовжували різні княжі роди, що виводили себе з неї. Різні магнатські роди виводили себе з київських часів. Православні роди литовського походження вважали себе їх спадкоємцями. Княжа Русь таким чином тут не перервалася, не вигасла під польським пануванням — старі київські некрополі, як Печерський і інші, документували це, і коли от в тільки що наведеній цитаті з “Юстифікації” митрополит-галичанин говорить про неперерване і вічне, в будучині, продовження княжої Русі, це віддає нам почуття цієї відродженої національної й державницької ідеї, яке піднялося тоді й знайшло свій вираз у літературних творах цих років. Ті шумні фрази українських магнатів про високе й славне походження їх родів, що ніякій іншій аристократії світу не дадуть першенства перед собою, які без відгомону і без реального ефекту прошуміли в дебатах Люблінського сойму 1569 р. як марні претензії епігонів, тепер підіймались як бойове гасло цілого руського народу — устами тих, що вважали себе його провідниками і репрезентами і чули в собі енергію й сили звести дійсно боротьбу за це гасло завдяки козаччині.

Поява цієї реальної сили на українському овиді — відродження козацтва по кровавій солоницькій різні, заданій Жолкевським, по проголошенім знищенню й скасуванню козацького війська, небувала перед тим динаміка козацьких

сил, задокументована морськими походами, побідними московськими походами, нарешті, останнім вирятунням Польщі від турецької навали, — вливали енергію й певність до цього відродженого національного почуття. Під впливами довершеного політичного порозуміння утворення єдиного українського фронту і перейменування козацчиною протекторату над українськими культурними домаганнями “грецькою вірою” і “руською школою”, як ми бачили вже, київські круги проголосили безпосереднє наступство і наслідство козацького лицарства по великих руських монархах старого Києва, їх славних подвигах і походах, побідах над Царгородом — Новим Римом і здобутих відти скарбах духовних і світських: православної вірі і її святостях і царських регаліях, що ними прикрасив свій престол Володимир молодший — Мономах. Походи козацьких чайок на Царгород дійсно живо нагадували легендарні походи Олегові, його “моноксили” і воєнні хитрощі, а в фундації Київського братства і відновленню української ієрархії під протекторатом Запорізького Війська відчувалась яскрава аналогія з першою організацією київської церкви з ініціативи Володимира і його дружини. Два твори, зложені київськими літератами в 1621 і 1622 рр. — “Протестація” 28 квітня і “Вірші на погреб Сагайдачного”, — проголосили це сенсаційне відкриття, що низове козацтво, трактоване польськими шляхетськими політиками як викидьки суспільства, розбійники і грабітелі, — це “останки Старої Русі київської” — ті, що

“за Олекга Росского монархи пльвали
 В чолнах по мору и на Царград штурмовали:
 Их то предки з росским ся монархою крестили
 Владимиром, и в вѣрѣ той статечне жили —
 При которой и они (козаки) так стоят статечне,
 Же за то умирати готови конечне”¹.

Відкриття це не могло подобатися дійсним пережиткам Старої Русі, останкам українського панства — дарма що автор “Віршів” нагадував, що в козацькому війську гастролювали часом “князі й пани” і з них виходили “добрії гетьмани”: козаки були не тільки дуже двозначними слугами

¹ Вище, с. 179.

Річи Посполитої, але їх соціальні аспірації йшли напереріз інтересам усієї магнатської й шляхетської верстви України — однаково, чи була вона польсько-католицькою, чи русько-православною. Тому ця несподівана генеалогія козацтва, проголошена київськими літературними колами в 1621/2 р., так же раптово зійшла з сторінок київського письменства, як була з'явилася, а могилянські літерати, як далі побачимо, виразно стали на стороні панського ладу Річи Посполитої проти “козацької реbeliei”. Але нам цей несподівано кинутий промінь освітлює дуже цінну психологію моменту, ту історичну аргументацію, що супроводила національну консолідацію того часу і весь той процес відбудови історичної київської традиції, що нас тут займає як одно з супровідних явищ цього київського відродження і зв'язаного з ним літературного наверхствования. Прогнана з сторінок офіційної київської літератури, ця ідея наступства в козащині лицарських заслуг і завдань Київської Русі, її дружини, князів, страждання за руську землю, за всіх християн, зіставалася власністю широких кругів української людності, глибоким переконанням козацтва, твердою ідеологічною зброєю його. Ввірвавшись до ідеологічного літературного репертуару з життя, *воно* далі зісталося живим нервом життя, а нам своєю появою пояснює той небувало живий, енергійний, самопевний тон київської літератури тих років. Зв'язок з динамікою українського життя, з черговим активом української етнографічної маси, безпосередній дотик до тої ділянки української землі, з котрої підіймалася ця чергова українська національна сила, оживили релігійну схоластику, надали їй тої сили й запалу, котрий характеризує її в цілому ряді творів. В цьому інтерес цієї літературної творчості. Тут констатуємо, що відживлення історичної традиції в цій київській добі, на київським ґрунті було одним з секретів цього літературного поживлення.

Важною прикметою його було це інтенсивне релігійне посвячення національного життя, боротьби за національне й соціальне право. Відроджуючи історичну традицію на обґрунтування національних домагань даного моменту, з нею разом підіймали той релігійний елемент, що ним була перейнята тутешня київська традиція. Стара київська література, перепустивши через релігійну призму тодішні полі-

тичні й національні змагання, — перевівши над ними свою церковну цензуру і надавши церковну закраску і релігійне освячення: благословення церкви і християнства всьому тому, що через цю церковну контролю перейшло, — тепер віддавала на послуги нового моменту цей церковно-національний капітал. Всяко поглиблюючи церковний елемент в сучасних національних домаганнях, настоюючи на центральному їх значенні, ставлячи церковні постулати в головах, фундаментом і вінцем сучасної національної програми в цілому — включно до чисто соціальних і політичних вимог, “Руська справа” ставала справою святою в найвищій мірі — в поглядах і свідомості її заступників. Це була певного роду *do ut des*, прислуга за прислугу, може, ніколи не висловлена і сформульована виразно, але фактично свідомо і підсвідомо широко прийнята і признана. З одного боку, признавалось і проголошувалось, що вся боротьба, війна, змагання йдуть передусім і головно за віру. (Ця гіпертрофія релігійного мотиву, яскраво задокументована в наведених вище писаннях, так глибоко засіла потім в усім письменським і політичним обороті, що навіть у новішій історіографії приходиться рахуватися з нею!) З другого боку, кажу, релігійне освячення надавалось усім національним постулатам як передумовам або супровідним обставинам оборони “старої грецької віри східного послушенства”, вірноапостольської, кафолічної, єдино згідної з Христовою наукою. Коли козаки домагалися звільнення з усяких тягарів поміщицького права, включно до свобідного варення горілок, млива в яких-будь млинах і т. д., — це аргументувалось по юридичній лінії їх військовою службою Річі Посполитій, аналогічною з шляхетською, але було й вище моральне оправдання в тім, що козацьке військо являється заборолом християнства, котрого не годиться плямувати якими-небудь прикметами суспільної неволі. Коли козаки добивались, щоб на території їх розселення не розквартировано ніяких жовнірських контингентів, то цей незвичайно важний постулат, що означав автономність козацької території для зверхнього вжитку, можна було мотивувати небезпекою конфліктів між цими двома категоріями воєнної сили, бо одна другій вигодує терен. Але ідеологічним оправданням, очевидно, було завсіди те, що руська віра, духовенство, церква стоять під охороною цього православного ли-

царства, і присутність вояцтва римської віри завжди являється для них погрозою, явною чи укритою, актуальною чи факультативною.

І в цім напрямі — освячення сучасної національної боротьби релігійними мотивами, ідеями, споминами, прецедентами, аналогіями, — що могло послужити краще, як новий київський осередок? Де можна було знайти багатше і придатніше джерело всяких міркувань про святість українських національних домагань, “руської справи”, кажучи тодішньою термінологією? Ці безконечні ряди печер затворників, зв’язані з ними яскраві історії, заховані “Патериком”. Ці чудотворці, боговидці, годувателі народу, воскресителі мертвих. Ці незчисленні князі, що наповнили своїми гробами крипти церков і в перспективі легенди всі являлись рицарями — оборонцями віри, ктиторами монастирів, церков, шпиталів, патронами калік, бідних, немічних. Ці героїчні історії боротьби з невірними — тих Муромців, Чоботків, Михайликів. Руїни Золотих Воріт, що чекають оновлення своєї слави від багатиря, що прийде з далекого Сходу, божа мати на Нерушимій стіні як символ непорушного переживання цієї старої традиції, — що могло дати багатшу поживу цим ідеям святості піднятого діла — реставрації руської церкви, руської культури, слави і гідності Русі? І ми дійсно бачимо, що одним з елементів нового культурного руху на київському ґрунті являються заходи коло реставрації цієї старої київської традиції для піднесення престижу православної церкви, нової її ієрархії і ширше — слави і честі руського імені. Бачили ми між міркування “Совітування о благочестіи” 1621 р. проект відживлення і популяризації легенди про навіщення Києва апостолом Андрієм — “що на київських горах ноги його стали, і Росію очі його бачили, і уста благословляли, і сімена віри він у нас посіяв”, — спорядити урочисте свято на честь його і маніфестацію цієї традиції, аби нагадати, “що дійсно Русь нічим не менша від інших східних народів, бо мала свого апостола-проповідника”. А властиво не так серед східних, як католицьким величанням своєю традицією від Петра і Павла — протиставити патронат і благословення першого апостола, “першого архієпископа константинопольського і патріарха вселенського”. Таке ж значення мали, очевидно, й заходи коло відновлення культу Володимира й Ольги,

Бориса й Гліба, святих князів — патронів Русі, ефектне усвячення руської державної традиції, символ тісного об'єднання руської церкви й держави, яким не могла похвалитися конкурентна церква польська. По всякій імовірності, з цих уже часів почалися заходи відновлення і популяризації київського легендаря — Печерського “Патерика”, оголошеного друком уже за Могили. Безсумнівно, велися також різні реставраційні роботи. Київська хроніка, до котрої зараз повернуся, заховала нам оповідання про реставрацію старої Кирилівської церкви Всеволода Ольговича і Межигірського Спаса під Вишгородом — посвячення відбулося в 1612 році; святив звісний нам митрополит Неофіт, з великим здвигом народу не тільки з Києва, а і з інших місць: очевидно, була це велика як на той час не тільки церковна, але й національна маніфестація, з яскравим традиціоналістичним колоритом. На другий рік взялися до реставрації старої Успенської церкви на Подолі, заходом міщанської громади, щоб заступити нею зруйновану і уніатами обсажену стару кафедру Софійську (кінець кінцем, в 1623 р. козаки заарештували уніатських ченців, що пробували відновити в св. Софії уніатське богослуження і, випустивши на прохання свого митрополита, взяли з них слово, що надалі уніатські священники не будуть потикатися до Києва). Нема сумніву, кажу, що подібні реставраційні роботи, в ширших розмірах ведені за Могили, почались уже в цім часі і Могилиною властю були продовжувані.

В тій літературі, яка до нас заховалась від цих років, найбільше займається цією темою — релігійним усвяченням руської традиції — найбільший ерудит цієї доби Захарія Копистинський. Ми бачили вище його обґрунтування нового зв'язку київської церкви з Єрусалимом, першим осідком християнства — слава Києва як другого Єрусалима християнського Сходу (вище, с. 60). В третій книзі його “Палінодії”, присвяченій тезі, що руська церква ніколи не підлягала Римові, а завсіди належала до патріархату царгородського, знаходимо також досить ґрунтовно для свого часу й обставин і ефектно представлений образ спеціального божого промислу про Руську церкву і Руську державу як її патрона. Починається само собою Андрієвою легендою, оповідається його історія, вияснюється високе становище його в церкві:

“Дивныи и чудныи, заправды, дѣла Бог справил през Андрея, который, першим его учеником будучи, своего брата Симона до него привел Константина царя зо всѣм его царским двором и маестатом до Константинополя припровадил, за Латинскій язык Грецкій ему даровал. Потом славный и сильный народ Російскій также до Константинополя припровадил на увѣрене. Там з Лукою евангелистом и Тимофеем в тѣлѣ лежит, очекиваючи второго пришествія, на котором з Константином и з Володимером и зо всею Грецією і Россією царство небесное пріймет. Аминь”.

За “Синаксарем” оповідається прихід Андрія до Києва і Новгороду і додається дещо з сучасної київської традиції:

“На той горѣ в Києвѣ, гдѣ стоял (Андрій) (которую зовут нынѣ “Вздыхальною”, якобы от того, иж на ней з учными своими от трудов отдохнул, албо же тая гора оттоль называет ся “Вздыхалницею” иж, высокою будучи, люде идучи вздыхают, а на верх вшедши отдыхают спочиваючи), — того ж часу и церков Воздвиженія Честнаго Креста была поставлена, гдѣ и тепер ест, як и повѣсть и до сих дній обновит ся о той церкви и о той горѣ. Тогож часу св.Андрей, проходячи землю Русскую, многих крестил и до познання Христа привел. Нигды бовѣм апостолове надаремно не проходили, але ласка в них Духа Пресвятого дѣйствовала на каждом мѣстцу. А то было першее з презрѣнья божого и воли его святой увѣрене, а народу Руского в послушенство столицы Константинопольской отдање”.

Виповнюючи оте пророцтво і благословення св. Андрія апостола, “Господь навіщає нарид руський християнською вірою за патр. Фотія”, за поміччю спеціального чуда (з Євангелієм, вкинутим проповідником до вогню), що оповідається за хронікою Зонари, з відкликом також до Баронія як католицького авторитету і фінальною заміткою: “Ото маеш второе чудовное з презріння божого увіренне народу руського і патріархам константинопольским в послушенство одданіє”. “Трете увіренне россов оних і столиці Константинопольскій в наставу одданіє” відбувається потім за Ольги, що “з презріння божого і за справою духа св. до столиці св.Андрія — Константинополя навернена, відтіл духовних взяла і багато росів до Христа привела”. Потім наступає “того презріння божого і пророцтва св. Андрія ви-

конанне і з'іщенне" у "Володимеровім і всеї Руси соборнім хрещенню". За якимсь місцевим "соборником", за хронікою Зонари, за Длугошем, Меховським, Кромедом, Стрийковським оповідається історія охрещення Володимира, його відмова римським проповідникам, і вибір віри знов запечатано божим чудом — прозрінням Володимира після охрещення. Автор порівнює це з старозавітною пробою віри, учиненою пророком Іллею на горі Карміл:

"Ест ся заправды, в справѣ той чому здивити, же гды Володимера короля многіи и знаменитыи на свѣт народове вzywали до своих вѣр и до него ся купили з своими лестми, Господь Бог нѣяко справил всѣм тым народом видок: Володимера и люд его як бы на вазѣ якої поставивши, абы в собѣ уважали и обирали збавенную вѣру, поставил его як на якої высокої горѣ, абыся присмотрѣвал вѣрам, отколь бы видѣл, як много переважала праведною вагою вѣра церкве Константинопольской, от Андрея святого проповѣданая и в церкви восточной непорушне захованая, и тую вложил ему Бог в сердце обрати", і на цій підставі, перефразуючи промову ап. Павла перед Агріппою, звертається з такою промовою до свого короля:

"Наяснѣшій кролю, пане наш милостивый, не можемо ся стати невѣрными от Бога з неба обявленному нашему увѣреню, але вѣрными аж до положеня душ наших быти винни естесмо! Не можемо тоей вѣры змѣнити, которую в сердца нашѣ чудовне вляти Господь Бог рачил! Не можемо св. ап. Андрея столицы константинопольской и святѣйшого патріархи отступити, отколь зуполность и досконалость вѣры правой и набоженства святыи чин взяли смо! Поневаж теды за преизрѣнем и за благоволеніем божіим, от церкве восточной, от греков, от церкве константинопольской маємо вѣру, крещеніє, благочестіє, догмата, пастыри, митрополиты, архієпископы, єпископы, пресвитеры, святыню, тайны, ієромонахи, монахи, науку христіанску, книги, набоженство, весь порядок и обход церковный, — з церковію прото восточною и з патріярхами константинопольскими и з всѣми чотирох патріархальных столиц восточными православными христіаны все тоє держимо, вѣримо, визнаємо й заховуємо. З тими в єдности зостаємо, и зоставти, дасть Бог,

хочемо; тоєй церкве и вѣры не отступаємо, и отступити не можемо, хотячи за ню мученичество принять, если того Господь Бог наш годными мѣти нас зезволит. Тобѣ наяснѣйшому кролеви пану нашему, як власти, от Бога нам данной, ведлуг апостола Павла, повинную честь отдаємо и во всем, иле кролевству твоєму над нами земному належит, естесмо вѣрными поддаными и богомолцами. Але от костела Латинского Римского и от папезев его отдаляємо ся, вѣры его и посланных от него духовных его не приїмуємо! Не благоволил абовѣм Господь Бог от него нам крестити ся и вѣру принять и нѣчого от папезев Римских предкове нашѣ не приняли и не приїмали, и мы не хочемо приїмати! Не была и не ест, анѣ будет воля божія на то, абысмо ся мы з костелом Латинским лучили и едночили, поки костел Латинскій и папезеве не отступят и не отвергнут всѣх своих инноваций, то ест новотнин и што от востодней церкве суть наганени и обличени, и поки папезеве до святых патриархов не склонятся и з ними еднако вѣрити не зезволят!”

Коротко згадується заслуги для церкви Ярослава (переклади книг, будування Софії, патронування монастирів) — старими літописними текстами, зачерпненими з якоїсь “Мінеї” (“книги животов святых, під днем 4 листопада”), знову ж з відкликами до Длугоша і Баронія. Широко доводиться на підставі легенди про Кирила й Мефодія, проложних житій “росских” літописів і різної середньовічної літератури, що не тільки Русь, але й Угорщина, Чехія, Польща спочатку прийняли християнство із Сходу і словенські книги — наводяться на доказ згадка про слов’янську Біблію королеви Софії (жінки Казимира Ягайловича) і Фіолеві друки, мовляв, споряджені для вжитку краківських і празьких бенедиктинів. І далі, в доводах того, що Русь завсіди належала до царгородського патріархату, а не до римського престолу, розсилає звістки й цитати з українських писань (особливо “Патерика”) і всякої іншої літератури, що ілюструє правовірність і вірність в апостольських традиціях Старої Русі.

Ще сильніше виступає традиціоналізм Копистинського в іншому творі його, умисно мною відложеном до цього розділу, — в його присвяті бесід Івана Золотоуста на по-

слання ап. Павла далекому своякові кн. Степанові Четвертинському — одному з небагатьох останків старого княжжя, що ще зіставалися вірними руській вірі, підписана 21 квітня 1623 р. Це дуже інтересний твір — і з літературного, і з ідеологічного погляду, але досі він не притягав до себе уваги, мало обіцяючи дослідникові під скромною формою присвяти; для нас, крім усього іншого, він тут цікавий своїми екскурсами в сфері київської державної і культурної традиції, і я вважаю необхідним подати з нього більші виписки:

“Пресвѣтлому ѿ православному княжати Стефанови Святополковѣ Четвертенському на Четвертии Новой, пресвѣтлых великих княжет росских потомкови, пану своему милостивому, благословенства божого, живота в вшелякой о Бозѣ помыслности, долголѣтняго здоровья и збавеня з сердца упріймого зычит и вѣншует іером. Захарія Копи-стенскій.

За дній и вѣку — як в книгах історії старозаконної пишеть — великого оного и горливого закону божого ревнителя Іосіа царя іерусалимского, гды направовано до Господа Бога, — пресвѣтлое милостивое княжа! — Хелкіа великій священник книгу закона господнего (который даный был през руку Моисеа) в дому божом нашедши, Сафону писареву дал. Той несши обвѣстил о ней цареву, так же в послух и к вѣдомости всѣх пришла. Не была таена, але была голошена, абы люд божій закон божій слышачи полнил его. Якож за тым великая поправа живота сталася в Израили.

Подобное нѣшто по многих лѣтах под час нынѣшнего на православіе наше преслѣдованя, гды благодать Духа пресвятого дом божій — церков мовлю, Господа наш. Іс. Христа, в нашей Россіи нарушеную направует и обновляет, за зряженем праве бозским сталося. Меновите в дому божом Лавры пресвятои Богородици Приснодѣвы Маріи Печерской кіевской гды в Бозѣ превелебный є. м. о. кир Єлісей Плетенецкій архімандріт и предстател(ь) в той стой Лаврѣ за помочю високой десницы божіи порученый собѣ дом божій так духовный яко и матеріальный направуючи и обновляючи, нашол в нем бозскіи отого Іоанна Хризостома архіеп. Нового Рима Константінополя патріархи и учителя

вселенского книги, то есть Бесѣди выкладу на святый ст. верховного ап. Павла листы и старался о Сафаны, през которых бы ей (книги) магістерством типографіи здѣлавши народови Словянороссійскому переслал и подал. Где по иных вышших мудрецах и толковницах и малость мою в розумную тоєи книги службу причетши, перенести и подати ей вручил ми. Якож тым якое ми преподаное есть от Духа Пресвятого дарованіе так в грецкому яко и в словенском в подаваню архітипу до типографіи и в иных, исправленію належитых з части моеи ласкою божією трудилемся, так теды ласкою Бога Вседержителя... есть выдана, — от того ж отца и пастыря своего кир архімандрита малость моя приняла благословеніе тую ваш. княжеской милости святую книгу дедекovati и офѣровати.

А слушне и пристойне. Абовѣм як самая тая книга высоце зацный дар ест(ь), так подобне висоце зацного и пресвѣтлого даропріемника потребовала. Таковой зацности и пресвѣтлости ваш. княж. милости поважность найдуется, и слушне зацное зацному й достойное достойному офѣровати пристояло.

До которого то зацной той книги ваш. княж. милости офѣрованя привели мя причины и зацности твои: Напрод високаа зацност(ь) фамілии вш. кнж. мсти, которой за окаязією сею замолчати не годилося, але так як ся реч маєт, знамените о ней родословити и добре славити, помнячи на Давида царствующого пророка мовячого: Род правых благословится.

Ест(ь) теды пресвѣтлой фамілии вашей кнж. млсти (як в лѣтописцах читаемо и як в написах старожитных находимо, и яко з старожитного поданя дом вш. кнж. мл. маєт) в монархов росских на Кієвѣ тронуючих идучая генеалогія таковая. Святослав або рачей Свѣтослав (якобы рекши: слава свѣту) монарха росскій (же оных давнѣйших за поганства былых зацностей в росских княжатах, продках вш. кж. мл. на сесь час не припомню¹) — свитяжца славный, а Іафетового от Ноа поколѣня идучи, подобного собѣ сплодил великого оного Володімера. Которій першій з монархов росских за зряженем бозским христіанскую вѣру от столицы апостол-

¹ Не згадуочи старших предків — з поганських часів.

ской церкви константинопольской принял и крещением святым з всѣм народом своим русским от неї окрещен был. З цесарми константинопольскими сповиноватился¹, взявши в стан малженскій Анну царевну, рожоную сестру Василиа и Константина цесарев восточных. З того межі иными сынами вышел Ярослав; той уродил Изяслава и Всеволода, которій Володімера Мономаха сплодил.

Той Мономах Всеволодович вступивши на столицу кievскую *реч посл. Россійскую* нерадами и внутренними войнами сынов и потомков оного Великого Володімера монархи русскаго утрапленую успокоил и праве раменами своими з близкаго упадку выдвигнул. Князства русскіи розорваньи знову дѣлностью своею в едно споил и злучил и до единовладства по старому привел. Тотже гды ся мѣл з Генуенчиками над морем потыкати, вызвал на самоборство гетмана их, князя кафскаго. Которого, гды обадва до себе скочили, Володімер, з коня мужне высадивши поймал, звязал и збройного до своего войск привел. Знял тыж (яко пишет) з него ланцух великій золотый, перлами и каменѣми дорогими кошовне і маістерне сажены, которій зоставил по собѣ великим князем потомком своим: мнѣмаю², же и до сих днов находит ся на столиці. Иж ся сам на сам тот Володімер з неприятелми рад потыкал, названо его для того по грецку Мономахом, то есть Самоборцем.

Тому ж Володімеру з Константинополя цар Константин Мономах корону послал, откол теж и Мономах названный есть. О чом хроніка русская так в собѣ маєт. На великом княжении сѣдши великій Володімер Всеволодович воевал Фракію панство Царгородское, которого часу в Царгородѣ царствовал благочестивый цар Константин Мономах. А маючи войну з Персами и Латинниками и слышачи иж Фракію воюют Россове, послал к Володімеру Неофита митрополита ефесскаго и двох епископов метілінскаго и мелетійскаго и Антипатра стратіга антиохійскаго, Августалиа Александрійскаго, Евстафеа игемона іерусалимскаго и иных зацне урожоных. А знявши з свои шиі крест от самого жи-

¹ Поріднився.

² Думаю.

вотворящего дерева, на котором распятый был владыка Іс. Хс., знял теж з себе и корону царскую, и поставил ю на мисѣ золотой и розказал принести чарку сердоликову, з которой Август римскій кесар звыкл ся был веселити. Также и ожерелѣ, которыи на плечах и персех носил, и скипетр з золота аравійского, и инши многіи царскіи дары. И дал митрополиту Неофиту з епископы и благородным послом, розказуючи донести великому князю Володімеру Всеволодовичу. И просил его мовячи: “Прійми от нас, о боголюбивый княже, тыи зацныи дары, которыи твоему благородству предзначены сут(ь), и поклоненіе царскій жребій¹ пало на славу и на честь и на вѣнчаніе твоего самоволного и самодержавного царства. А от твоего благородія през послы нашѣ жадаем покою и любве, абы церкви божіи без замѣшаня были, и все православіе в покои пребывало, под владзею нашего царства и твоего волного самодержавства великой Россіи. И абысь от того часу был названный боговѣнчанный, то ест(ь) Богом коронованный цар — коронован короною царскою, руками преосвященного митрополита кир Неофита з епископы”. И так от того часу князь великій Володімер Всеволодович назван был Мономахом и царем Вел. Россіи. И пребывал с царем Константином в покою и любви. И от того часу тоєю короною царскою коронуются великіи князѣ, гды поставляни бывають на великое княженіе Російское².

От того теды Володімера Мономаха Всеволодовича всѣ цареве московскіи и многіи инши княжата росскіи рожай свой порядною генеалогією ведут(ь). Якож з того Мономаха вышол Мстислав; той уроди Изяслава, от которого пошли Всеволод, Ярослав, Святослав; з тых Ярополк и Святополк. Той славен и мужный был сплодил Георгія а той Михаила, который межи иными сынами зродил Александра, который межи иными подѣлу своего городами обладал городом названных Четвертня — гдѣ в церкви и имя его на

¹ На боці: ліосов.

² На боці: по тых хроника (“досі з хроніки” — якоїсь пізнішої московської компіляції — ця легенда з Володимира Вел. була перенесена на Мономаха як ближчого предка московської династії в московських церковних кругах).

святых церковних сосудах, особливе на потирь¹ злотистом находится вырисованое...”

Опускаю дальшу генеалогію, в котрій, між іншим, автор, на свідоцтво про походження дому Четвертинських від Володимира Вел., наводить оповідання (малоправдоподібне щодо своєї автентичності, але характеристичне для цих традицій), що коли 1580 р. Яков Четвертинський був у посольстві в московського царя, той спеціально цікавився його особою, тому що Четвертинські походять так само від Володимира Вел., як і московські царі.

“Ту так вш. кж. мл. генеалогію в коротце преложивши поступую до другої зацности, а тая ес(ть) ὀρθοδοξία καὶ εὐσεβεία, то ес(ть) православіе и побожнос(ть). Княжата бовѣм Четвертенскіи и вш. кж. мл. почувуючися истинным оного Володімера крестителя Росского и другого — Мономаха — рожаем² и потомком быти, вѣру и набоженство, которое они з Константинополя от столицы святого первозванного апостола Андреа чудовне приняли, держите як в рожаю так в вѣрѣ предков своих не отступуючи и невыдаючи. В чом правицею бозскою з высокости покрѣплены бываєте и стальными, адамантови подобячися трваєте. О которого натурѣ пишут, иж ани желѣзом ани огнем не бываєт змякчен ани розбит — тоєж ся и о цных Четвертенских держит³ и славит, же ани огонь ани желѣзо от вѣры их отчистое не отстрашит. А выражает то гды так вш. кж. м. як и их мл. другіи тоєж генеалогіи братья вм. на каждом пляцу церкве Христовы Всиходней и догмат онои ревнителми ся показовати и блаженнѣйших патріархов виходних поклонниками и послушными становите рачите”. Наступає оповідання, як цей князь Четвертинський приймав у своїм маєтку, містечку Животові, патр. Феофана, коли він їхав з Києва на волоську границу, разом з усіма владиками і Сагайдачним, що проводив його “з полком немалым рыцарства”.

“Штож еще реку? И то иж Бог вседержитель, всѣх добр давца, вш. кж. мл. обдаровати рачил розумом высоким, ро-

¹ На боці: келиху.

² Родом.

³ Йде репутация.

стропністю теж и розсудком поважны, и полетій оздобами. А дѣлным во всем будучи естесь сторож прав, свобод и волностей, и сторожем Корони и першим вструтом¹ Татарини, сѣдючи в портѣ² Украины и яко в чело неприателеви засажений.

Находит ся и иных много цнот и дѣлностей рицерских, котрыйи вш.кж.мл. не толко в отчизнѣ, але и в чужоземных панствах з великою фамиліи своєї славою доказовал. А не див! зацных станов потомкове не идут(ь) єно тором предков своих — о чом я нынѣ понехавши на иный час собѣ заховаю. А тераз не от речи розумѣю ту продков вш. кж. мл. цноты, валки и дѣлности вкратцѣ припомянути. Цнота бовѣм не может быти затлумачена, але всюды сіяет яко ст.Хризостом мовит³. Нехай мя жаден в том не посужаєт(ь), же о военных дѣймах нешто наткну! Маю пред собою Давида пророка, котрый свѣтлых и добрых мужов бои и мужства описывал, маю и монахов: Іоанна Зонара и иных, котрыє тоє ж в своих книгах мають. То теды о продках вш.кж.мл. покладаю: лѣтописцы росскіи свѣдчат и память людская подаючая от рода в род з уст не выходит, же продкове вш. кж. мл. кровь за вѣру и за отчизну проливали.

Свѣдчат окопы Луцкіи, на котрых з Татары мужне біючися з дому вш. кж. мл.сти полеглии опочивают.

Свѣдчат дикіи поля Татарскіи за рѣками Пслою и Сулою мужества Святополкове Четвертенских на он час, гды ся князь великі(и) Литовскій Вітулт выправил был против Тамерланови.

На которой експедиції продков вш. кж. мл. было три браты з людьми и хоругвями своими, котрыи мужно билися з поганством, а гды юж перемагати великая моц поганская почала и войско уступовало, нѣкоторій з продкуючих заводал: утѣкайте и вы Четвертенскіи! А старші(й) з посродку них Иван Четвертенскій указавши на кутас рекл: А то гдѣ подѣю? был бовѣм той звычай, же толко княжата и зацныи

¹ Відпором, польське.

² В воротах.

³ Пропускаю цю цитату з Золотоустого, того ж змісту грецькою мовою.

рыцереве и досвѣдченни на конь з кутасом всѣдали. И мовил: зезволяю рачей умерети, нѣжли сердце немужное указати. Где видячи, же юж час пришо л живот свой краве положити, братію свою упоминал сердца им додаючи и миле ся з ними жегнаючи розказал сурмачови або Исходу пѣснь собѣ заграти. И так в оном жалобном заграню охотне, як оный нѣколи великій богатыр троанскій Ектор, где наболшіи неприятелии был гур¹ з двома братама своими скочивши разил неприятелиа. Тамже славне самотреть полегл, собѣ небо и домови своему славу несмертелную еднаючи².

Нуж Сокалскіи могилы умѣли бы заправды повѣдѣти гдѣ предков вш. кж. мл. за гетманства ясне освѣценого кж. Острозского, великого оногo несмертелной памяти Константина, килка княжат Четвертенских живот свой за отчизну положило. При Ягеллѣ теж короли полском много доказовали на войнах з Крижаками. А в коротце рекши: завше в том цном гнѣздѣ бывали люде мужнии и дѣлнии, мужеве великіи, в радѣ ширии, в вѣрѣ святой православной сталии. Якож през всѣ вѣка жаден ся не нашол в том дому вѣры сноеи отступником, хоть в *Нѣмецких, Волоских и Гешпанских краинах* бывали. Вѣрою и цнотою ся тѣшачи кролем паном своим вѣрне служили, а за высокими ся преложенствы не уганяли. Ач в правдѣ многіи з дому того и на високих — рады, о бок панскій³ — достоенствах годни сѣдѣти, але на ліосѣ от Бога собѣ дарованом переставали и тым ся контентовали.

В том дому за знаменитыи свои заслуги на розных войнах отправованы от наяснѣйших кролев полских: Казимира и Александра и от Свѣдригайла и от иных княжат літовских данины мают(ь) як привілея о том свѣдчат и метрики літовскіи. Ач вправдѣ дом кж. Четвертенских по розных внутрних войнах княжат росских, а потом за наступеням

¹ Полк.

² Звертаю увагу на цей гарно розповіджений епізод, зачерпнений, очевидно, з усних оповідань Четвертинських, як і усі інші генеалогічні деталі новіших часів.

³ Королівської прибічної ради (сенату).

Літвы задержал ся в Волинской земли при своем удѣлѣ, а маетности свои великіи мѣл почавши от Луцка з повѣтом Пинским вдолж, а вшир з Чарторійским граничачи. То, мовлю, и болш над то, бы дѣло тоє моеи вокаціи и предсвяззятя было — припомянул бым; леч зоставую то часови волнѣйшому. Леч любо тераз люб инного заводу — зацности фаміліи и дѣлности княжат Четвертенских выличати досыть, разумѣю, на том бы было, як нѣкоторые оратор римскій учинил; одного з Гракхусов дѣлности и зацность выславовати предсвяззавши, а в многом събраню людей знаменитых на феатрум вступивши болш не рекл ено то: Выславовати уроженье твое и дѣлность реч быти розуммѣю збытнюю. Вся абовѣм реч посп.Рымская вѣдает, же ты з дому зацного Гракхусов идеш. Тым вырекши слова зступил з феатрум и отишол¹.

Тое ж бы и тому цному домови речи. Вѣдают(ь) всѣ, же кнж. Четвертенскіи з дому княжат кіевских идут, и гербу княжат росских по сей день уживают: богатыра оздобного на коню на подобіе ст.мученика Георгіа, а он округного пробожает копѣєю смока. Што значит(ь) народу Росского мужство великое, же з найокругнѣйшим своим неприателем мужне и смѣло валчит и оного поражает. Єст(ь) и другій а той старожитный (которого яко мнѣмаю, снать за балвохвалства до крещенія уживано) герб: воин нагій з шаблею на кони без сѣдла. Што значит завше готовый и прудкій преважный и сердечный народ Росскій до войны; и же в жадной зброи и тарчи² уфности не покладает; и же о богатство ані о строй бынамнѣй не дбаєт, золотом теж и сребром погоржаєт, цноту, мужство и славу добрую за накоштвонѣйшіи строй собѣ прекладаючи. А о овом зась убраном, смока убиваючом розумѣю, иж юж окрестившиися монархове и княжата росскіи таковым ся почали печатати гербом, пока-

¹ Схема гадок, може, не зовсім ясна. Автор каже, що він потрапив би, коли б цим спеціально зайнявся, далеко більше розповісти в похвалу Четвертинських; міг би то зробити при вільнішій часі. Але досить вичерпати цю тему неможливо, така вона безконечна і зайва, тому що й так усім звісно родовитість і заслуги цього дому, так як дому Гракхів у Римі.

² Щит.

зуючи, иж як правовѣрныи христіане в правую вѣру и в цноты святыи убраныи и узброєни будучи, двоякую войну точат: одну з неприятеlem душным, которого през смока выображают, который на царевну тоест(ь) душу царя небесного валчит¹, а другую з видимым, би найсрожшим² своим неприятеlem точат(ь).

Найдуеть ся еще висоце знаменитая святая цнота, а тая есть, иж вш. кж. млст. будучи благочестивым и побожным, любиш, кохаєшся, чтиш и шануєш стан духовный. В чом наслѣдуєш оных припомненых монархов російских, предков своих. И они абовѣм при дѣлѣ своем рицерском церкви будовали, духовный стан размножали, часто их навѣжали, о збавеню³ своем радячи ся и пытаючи. И до себе их зывали з великою чєстю и покорою оным ся завжды ставячи а ялмужными⁴ их утѣшаючи.

А поглядяючи и далѣй, многіи а праве незличонныи зацности в особ вш. кж. мл. найдуются. Для которых тая зацная зацного учителя книга вш. кж. зацности офѣрована и дедикована быти сужена ест(ь). Єсть заправды и то межи иньшими не посполитая, иж⁵ вш.кж.мл. прирожоный свой славенскій діалект або язык любиш и выславуєш и силу его разумѣючи радо книги того діалекту читаєш и многих до читаня и коханья ся в нем побужати рачиш. И слушне! маєт бовѣм язык славенскій таковую в собѣ силу и зацность, же языку грецкому якобы природне съгласует и власности его съчиняєтся, и в переклад свой приличие и нѣяко природне он берет и пріймуєт, в подобныи спадки склоненій и съчиненія падаючи. Венц и найзвязнѣйшее сложное грецкое слово подобным также звязным и сложным по славенску выложити ест(ь) можно, чого иньшим жадным анѣ латінским не доказати языком. Чого доводом єсть, же латінскіи переводники таковыи слова обширне з околнчностями на свой перекладают язык: многими околич-

¹ Натяк на легенду про Георгія, як він убиває змія, що мав пожерти царівну.

² Найлютішим, полонізм.

³ Спасіння, пол.

⁴ Милостиня, пол.

⁵ В друк.: юж.

ностями ширити мусят. Отколь беспечнѣйшая есть речь и увѣреннѣйшая філософію и теологію словенским языком писати из грецкого переводити, нѣжли латинским. Который оскудный есть, же так реку, — до трудных, высоких и богословных речій не доволный и недостаточный. Для того ж в книгах латинских барзо много слов ся грецких находит, и гдыбы смо з книг языка латинского хотѣли всѣ грецкіи выбрати слова, стал бы ся як един от иных. И недармо главный и мудрый вѣков наших політик и історик глубокий в книзѣ под именем Мачузского выданой, язык латинскі(й) до ученой конской едноходы, а грецкій до прироченой равняет.

З вѣку заисте той славенскій язык ест(ь) знаменит, которого Іафет и его поколѣнѣе уживало, — широко и далеко ся ростягал и славный был. Для чого от “славы” славенским названный ест(ь). Заж бовѣм не славный ест(ь), гды от Заходу Бѣлого моря¹ и Венецких и Римских ся тыкает границ, а от полудня з Грецією в сусѣдствѣ и в братерствѣ живет. На Восток зас(ь) солца над Чорным морем до Персіи притягает, а у ледовитого моря ся опирает. На Полноч з Нѣмцами, и которые учасництво з ними мают, отирает ся. Не погоржали тым языком славенским и царскіи и кролевскіи дворы — мѣл заисте у них свою знаменитую повагу. Припомню домовыи приклады. Меховіта історик польських дѣев пишет, иж кролевая Ядвига читовала Библию славенскую, а до вырозумѣнѣя еи мѣла выклады отцев святых славенским языком, который з Библиєю читала. Другій приклад: за Казимира кроля в Краковѣ друковано по славенску книги вѣры и набоженства такового, якое мы по сіи дни ведлуг чину церкве Восточней заховуемо.

Таковую теды дому и фамілеи вш.кж.млсти зацность, а при ней тыи и тым подобныи его цноты уважаючому и разбираючому и ними повабленому мнѣ будучи, прислушало вш. кнж. млст. достойне почтити и в дар зацный зацное што принести. Вправдѣ золота, перел и дорогих камней (бовѣм полный того дом вашей кнж. млсти!) не приношу. А теж то телесной и конской оздобѣ служит и зопсо-

¹ Середземного.

ваню подлежит, и Бог абовѣм з позверховней пестротѣ тѣла не благоволит, але внутрѣняя душѣ красота любезна и угодна ему есть. Для чого и Давид царь и пророк рекл: Вся слава дщеры царевы внутр, — а тоя царя небесного цорка есть душа!

Претож приношу дар таковой, который душу в шаты цнот побожных прибирает и строит!

Офѣрую дар, который душу пошлюбляет Христу! Несу дар, который царства небесного домѣстити может.

А той есть — книга святого Іоанна Хрисостома, Нового Рима архієпископа, патріарха и учителя вселенского, выкладу бесѣд святого апостола Павла Листы.

Научает он в ней вшелякое побожности кожного стану чловѣка.

Научает архієреа, ієрея и инока.

Научает царя, князя, велможу и воина, купца и орача и ремесника, богатого и убогого, як на сем свѣтѣ жити и як вѣчного живота доступовати.

А наука его так з стороны вѣры яко и з стороны живота побожного есть так достовѣрна, же правои не поблужу дороги, гды то о нем реку: Кто ст. Хрисостома науки в вѣрѣ, в догматах и в живота побожности не слухает и дѣлом не проходит, збавен быти не может.

Вспомяну слова Іосіа царя іерусалимского, который гды онои найденои книги слова закону божого услышал, раздерл, мовит, шаты свои и мовил: Великій гнѣв господній розжарил ся в нас, прето иж не слухали отци нашѣ слов книг тых, абы чинили ведлуг всего писаного в них.

Реку и я: Великій гнѣв божій распалил ся, иж не слухали отци нашѣ того святого учителя науки! и на нас распалит ся, если так не поживемо, яко он научает!

Того святого учителя писм книги забавлятися есть реч збавенная. А при нем святого Діонисія Ареопагита, Афанасія, Васіліа и Григоріов Нанзіанскаго и Ниссенскаго, Киріллоу Іерусалимскаго и Александрійскаго, Епіфанія, Іоанна Дамаскина, Феофілакта и инных с ними единомудруючих богословов грецких читати. Не знали того Платон и Сократ, Арістотель и Димостен, што тыи святыи знали и написали. Всѣх тых авва Арсеній и авва Серапіон, которого

ев(ан)г(е)ліе облажило, превышшают. Отцев святых житіи и писм забавлятися читаньем есть реч збавенная, а не нынѣшняго оборотного статку політіками. З которых читанья до небесной не можно потрафити політіи, бовѣм з них правды и справедливости не поучитися, едно абы з славы и з добраго мѣнья один другого здирати. А з писм святых учителей читанья доступити еи можно и великій ся з них пожиток пріймует.

Бовѣм читаючи и разбираючи писма святых в вѣрѣ ся змощняемо и стверждаемо и розуму правого набываемо. Незбожный побожности научает ся, вшетечник чистоты, піаница трезвости. Смѣлости боязливый, сталости ослабѣлый. Пышный покоры, лакомый щодробливости. Богатый даванья, убогій благодаренія и вдячности. Бѣдуючій терпливости, немилосердный милости, окрутный ласкавости, кламца и потворца правды. Драпѣжник и вырваное и свое власное роздавати. Всѣ таковыи, и иншими злостыи обнятыи з божественных и з святых учителей писм читанья и слуханья лѣпшости учат ся и збавенной отмѣны набывають. А того всего понятнѣй и прикладнѣй святой Іоанн Златоустый научает и особливо господарем и паном ифика¹, то есть нравоученія его найпотребнѣй прочитовати часто.

Весели ся, утѣшай ся и милость твоя, пресвѣтлое кн(я)-же Стефане Святополку за щасливого себе почитаючи! Презацный, правовѣрный и преславный оный богатыр княжа — Міхаил Корібут Вишневецкій староста овруцкій прагнул и выглядал дня того и щастя, абы тую собѣ інтітулованую могл был видѣти книгу — на што й знаменитые задатки кошту нажил. Леч тое вашей кнж. милости Бог презрѣл щастя, для чого за трещасливого тебе² почитаючи повторе мовлю: Веселися и радуйся! Ото бовѣм в пресвѣтлый и зацный дом ваш приходит от Востока антиохійское княжа и учитель!

Приходит з преславной Греціи пастырь от престола святого первозванного и верховного апостола Андреа, церкве константинопольской.

¹ Етика.

² Надруковано: себе.

Приходить патріарх и учитель ікуменицкій святой Іоанн Хрисостом — до того часу в шатъ порфирного філософского еллинно-греческого языка носяційся¹, потом и в латинского прибранный, а нынѣ в шату преславную праславного іллирического діалекту, то есть славеноросійского оздобне убраный.

А выходит в ней з дому божого — Лавры Пресвятои Богородицы Печерской, промыслом и стараньем блаженного аввы нашего кир Єліссеа архимандрита!

Славно и честно впроважает ся той гость зацный и странник або перегрін далекий и богатый, несучи нам добра небесныи и провадячи нас правою до церкви небесной дорогою!

О дивное заиста смотрѣніе бозское: Павел святой, почавши от Іерусалима, и в около аж до Іллиріка ев(аг)г(е)ліе Христова проповѣдал. Нынѣ зась, послѣдних тых часов, *гды сы юж к кончинѣ свѣт маєт*, святой Іоанн Хрисостом в шату славеноросійского языка убраный, аж до послѣдних Септентріона границ проповѣдаєт выкладаючи Павла и наворачаючи службу его апостольства.

Венц и то здарень² — рок другій тому перешол як за ласкою божією мѣле-сь ваша кнж. млст в дому своем перегріна великого, гостя над гостѣ — блаженного отца отцев кир Феофана патріарху Іерусалимского. Ото снать и нынѣ того ж благословенія дѣйством в дом вш.кнж.млсти другій патріарха, святой Іоанн Златоустый в шатѣ славяно-россійского діалекту входит. А за ними посполу Павел, и сам Іс. Христос збавитель наш. Где бовѣм Хс. там и Павел, а где Павел, там и Златоустый стый. Где абовѣм Пан их есть, там посполу з ним и вѣрныи его слуги!

Рач же теды ваша кнж.млст книгу тую принять так хентливе³, як оных вѣков побожныи мужеве Христа и апостолов его пріймовали.

Рач принять так усердие, як оный пресвѣтлый и святой Володімер продок вш. кнж. мл. православную от церкве константинопольской пріял вѣру.

¹ Вбранный.

² Припадок, пол.; тут — збіг подій (совпадение).

³ З охотою, полонізм.

Рач прийняти вдячнѣи и милѣи над Крезусовы богатства и над всѣ політики любовнѣй читати и в пошанованю мѣти.

Рач же теды отвореными внутрностями и ласкавыми руками а так честно прийняти, як негда Феодосій цар константинопольскій тѣло або мощи того святого з Кукус проваженыи пріймовал”.

Потім наступає ще одно порівняння з книгою закону, поданою у Йосії, і нарешті автор нагадує Четвертинському своє споріднення, через свого брата Ермогена Копистинського, що згинув недавно на війні, і доручає його опіці посиротілих дітей.

Як бачимо, твір справді інтересний. І з чисто літературного становища конструктивністю, влучно захопленим і зручно переведеним порівнянням з біблійним епізодом — віднайденням старого закону, мистецько розповідженими епізодами, як історія героїчної смерті Івана Четвертинського над Ворсклою, гарно збудованими риторичними зворотами. Як риторичний твір він може бути поставлений поруч з наведеною вище передмовою до “Книги Діянь”; я ставлю їх вище обох окремо виданих казань Копистинського і зараховую до кращих творів тодішньої риторики. Це справді риторство, а не потути!

З ідеологічного погляду цікавий цей образ ідеальної людини — “Народу руського”, — його представницьких верхів, не змальований в усій повноті, але зручно начеркнений рукою одного з найвизначніших представників тодішньої української інтелігенції: різні чесноти, представлені як реальність, в дійсності — дезидерати не тільки для цієї людини, але для всього сучасного українського громадянства “живот поцтivityого чоловіка”, як колись назвав свою працю Рей, позитивний образ “дитини руського”, що може бути поставлений поруч з поученнями Василя Загоровського й Ів. Вишенського — представників тої ж традиціоналістичної чи консервативної течії, котру представляє також і Копистинський. Сповнювання свого класового і народного обов’язку, твердий традиціоналізм, вірність добрим прикладам і обичаям предків, прихильність і жертволюбність до церкви, прив’язання до грецько-слов’янської культури, книжності.

Я хочу тут спинитися власне на цих мотивах традиціоналізму, що висуває і захвалляє сучасному суспільству

Копистинський. З чисто історичного становища — це підчеркування богоусяченості і благословенності старої Русі — церкви й держави, нероздільно зв'язаних в історичній перспективі цієї київської школи.

Присвоєння і використання Мономахової легенди в її північній московській редакції як ілюстрації найвищого політичного блиску й слави, найбільшого досягнення київської державності (царський титул і рівнорядність Києва з Новим Римом серед східного християнства: певного роду паралель до московської теорії Третього Риму — тільки не розвинена і не погублена на київському ґрунті, записана пізнішими книжниками могилянської едукації).

Сильне підчеркування одвічного руського героїзму — очевидно, принесене сучасними козацькими подвигами і обґрунтоване теорією козацького лицарства як безпосереднього потомка і спадкоємця войовничих київських князів (відсвіження постатів Олега, Святослава, обох Володимирів, Старого і Мономаха як репрезентантів тої старої воївничої Русі).

Особливе піднесення тісного зв'язку Русі — не тільки церковного, а й політичного й культурного — з старою Візантією (що на зверх виявляється і в кохуванні в цих грецьких формах — росове, російське і под.); на це вплинуло відновлення ієрархії, відживлений постулат надавання царгородському патріархові, приїзд Феодана і перехід на царгородський патріархат, безпосереднім зверхником руської церкви старого приятеля і патрона Кирила Лукаріса.

В зв'язку з цим нове оживлення теорій старинності й універсального значення словенської мови “Яфетового племені”, “ілірословенського роду”: її незвичайна близькість до грецької мови і через те краща придатність до наукового і спеціально, розуміється, богословського вжитку в порівнянні з мовою латинською, не кажучи про польську. Те, що писали на цю тему свого часу Тяпинський, Курбський, Вишенський, по-своєму основніше розвиває, як ми тільки що бачили, Копистинський в цім посланні до Четвертинського, — паралельне місце маємо в “Палінодії”; я подам його тут (част. II, заголовок: Мудрость у Латинников грецкая):

“А што ся Римляне хвалят наукою тогосвѣтною — “чужим перьем хвалятся”, “в чужом плащу напинаются”.

Греції то суть мудрости — Платонова и Аристотелева и иных философов грецких мудрость, отчасти им удѣленная! А по тых брали науку от Греков за христіанства в заходних сторонах живучих. Особливе и знамените около року 1400 науки на заход внесли Еммануил Хрисолярас, Феодор Газа, Георгій Трапезонскій, Еммануил Мосхопул, Димитрій Халкокондил, Каруль Константинопольчик и иныи. Грецкою теды Мудростю хвалятся! И мы Россове, если для наук в краи Нѣмецкіи удаємося, не по латинскій, але по грецкій розум удаємося, гдѣ як свовласное, заходним от Греков на час короткій повѣренное отбираємо, з ростропностю еднак сметье отменуемо, а зерно беремо, уголе зоставуемо, а золото выймуемо. Як Василій Великій в омилиі “О читанью книг поганских” мовит: “Як рвучи рожу, хоронимось коллек, так и в письмѣ противных речей и неправых розумов што єсть пожитечного приимуемо, а шкодного убѣгаємо”. Можемо теж беспечне речи иж Латинникове верху высокої мудрости грецкой не дошли, и же нижшій и несталый латинскій розум. На довод того кладу тут зацного и мудрого политика полского о том здане. Мовит бо он в единой от своих орацій у тьи слова: “Может незле прировнати розум грецкій до самородного ходу или до едноходника коня, который нѣколи не ухибить и поты трваєть еднаковѣ, поки коня ставаєт. Розум зась Латинскій немаль пошол на учоную иноходу, которая што-раз ся отмѣняет, и за ледакаяю отмѣною дороги, гды або з горы, або на гору, або рѣку, або болото переходит, розность берет”. Читай о том в книзѣ, в Добромылю през Андрея Мачуского выданой.

А што ся теж ткнет богословіи правой, и тоєю всходною дыхают! Гды бы не книги оных великих вселенских учителей церковных Діонисія, Клеменса, Афанасія, Василія, Ефрема, Ниского и Нанзіанского Григоріев; Іоанна Златустого, Іерусалимского и Александрійского Кириллов, Іоанна Дамаскина, Феофилакта, Ікуменія, Евфимія и иных, — теды бы арыаном, лютераном и калвиніаном не могли дати отпору. Не отдаємо от помененных святых Амвросія, Іеронима и Августина, бовѣм тьи жродла богословіи церкве всходной черпали. Еще мовлю: гды бы не историкове грецкіи, которые о дѣях церковных и о христіанѣх оных первых писали, — не знали бы Латинникове

што ся в первотинах дѣяло. Штож речемо о високом ангелском лику, мнишеском?! Где бы не у отцев святых восточных видѣли и читали о тайнѣ его, — нигды бы были не знали о нем. Леч тых часов Латинникове в многих частех помененых богословом науки и синодалних догмат и выроков уступили, и не в єдном выкročили, як ся многими книгами, от Греков и Россов выданными, довело и от мене наперед предложило”¹.

Дещо потім було використано “Синописом” Гізеля і ним спопуляризоване, як усі ті божі благословення Русі, Мономахова легенда тощо, але дещо пролинуло і пропало безповоротно, як оця теорія наступства в козацтві княжої Русі, що так скороминущо промайнула на початку 1620-х рр. і не була своєчасно розвинена, а уступила місце схемі митрополитанській московській — продовження київського князівства в московськїм, і тільки наново піднясла її козацька ідеологія XVIII в., але вже з значно меншим впливом, бо в конкуренції з цією київсько-московською концепцією другої половини XVII віку.

Це дуже жалко і навіть дивно, що весь оцей вибух традиціоналізму 1620-х рр. не вилився, не сконкретизувався в якомусь історичному творі — чисто історичному виводі руського народу відповідно тодішнім концепціям. Всі потрібні елементи його були готові: Яфетове плем’я, слов’янсько-ілірське розселення, апостольська проповідь, одержання царства з Візантії, геройські походи Старої Русі, боювання з поганством. Не бракувало й джерел. Поруч всевітних хронік, що не пройшли без впливу на українські концепції і, безсумнівно, дали свої розгалуження в українських компіляціях (досі не досліджених)² і різних польських компіляцій, що включили в більшій чи меншій мірі також і український літописний матеріал (Длугош, Кромер, Стрийковський), використовувалися й “руські” компіляції (всуміш українські й московські), а серед них докопувалися й перших джерел: саме в 1620—1 рр., в тім самім Животові, резиденції цього самого Четвертинського, списувано копію нашого старого київсько-волинського збірника XIII в., що тепер обертається в учених колах під випадковою і нічого

¹ Передр., с. 900—2.

² Пор. сказане в т. V, с. 162.

не вартою назвою “Іпатіївського літопису”. Писець його так записав свою роботу (подаю її в перекладі, бо ми маємо його в польській транскрипції, в копії, списаній польськими буквами з Животівського списку, і не дуже, видно, докладній):

“Ізволенням отця, і споспінням сина, і совершенням пресвятого й животворящего духа, повелінням і всяким піклуванням (тщанієм) боголюбезного князя Стефана Четвертинського, поборника й ревнителя благовірія єдиної святої кафолічної і апостольської церкви написана ця книга, звана Літописець, Руська Хроніка княження російського, в державі його милості, в богоспасеннім граді Животові року од сотворення світу 7129, а од воплощення Господа Бога і спаса нашого Ісуса 1621, місяця марта 23. Перед тим роком приїхав (щось пропущене) Феофан божою милостю святого града Єрусалима і всеї Палестини патріарх з Москви до Києва, за пановання короля є. м. польського Жигимонта, вже третього, в Києві посвятив митрополита Йова Борецького і від’їхав до козацького міста Терехтемирова, боячися, аби від ляхів не був післаний на заслання. З Терехтемирова відпроваджали його запорізькі козаки через землю руську до землі молдавської, а як переводили патріарха, тоді й. м. князь Стефан Четвертинський, державця Животівський, яко благочестивий пан з великим числом людей кінно спіткав, а духовенство, немало зобравшись, пішло з хрестами, впровадили до замку Животівського в суботу м’ясопустну р.1621 місяця феврала 3 дня. Третього дня по приїзді, поблагословивши всю фамілію княжати й.м. Стефана Четвертинського, від’їхав патріарх: з честю відпровадивши, віддали його волохам”¹.

Порівняння показує, що оригіналом для Животівського списку служив т. зв. Погодінський кодекс-збірник XIII в. (названий так тому, що він якийсь час належав до колекції Погодіна), а списаний знову-таки з кодекса Хлебніковського (що належав якийсь час купцеві Хлебнікову — тепер теж у Ленінгр. публ. бібліотеці). Хлебніковський список був списаний десь у Зах. Україні в XVI в., обертався, судячи з при-

¹ Запис з копії, що переховується тепер у Краківській бібліотеці Чарторійських, виданий в передмові до Полного собрания Лѣтописей, т. II, вид. 1908. Сам животівський список не відомий.

писок, якийсь час на Волощині. Списаний з нього Погодінський в момент, коли з нього списувано Животівську копію, видима річ, теж був сильно потріпаний в уживанні з перемішаними подекуди картками, і з таким перемішанням був скопійований животівським писарем. Судячи з тісних зв'язків кн. Четвертинського з печерською громадою, що їх ілюструє нам присвята Копистинського, можна з усякою правдоподібністю думати, що його оригінал — теперішній Погодінський, був позичений кн. Четвертинському для скопійування з Печерського монастиря, котрому, значить, в тім часі належав і тут вертувався — може бути, таки персонально Копистинському, що, мабуть, і звернув увагу свого свояка-князя на “хроніку княження Російського”, стараючися в цій княжій родині відживити й розвинути інтереси до її династичних зв'язків і традицій. Він, мабуть, і зв'язав її з Мономаховою династією та її легендою, всупереч власній традиції роду Четвертинських, бо його прізвище “Святополк” виразно вказує на пам'ять походження від Святополка Ізяславича: старшої лінії Ярославичів у лінії Всеволода ім'я Святополк не вживалось, і в вищенаведеній генеалогії, спорядженій Копистинським, ясно видно місце, де незручно пришито дійсний родовід Четвертинських до роду Всеволода — “з них Ярополк і Святополк”. В кожному разі, той факт, що не довше як протягом століття постав такий ряд списків: Хлебніковський, з нього Погодінський, з нього Животівський, і деякі з них зачитувались до повного знищення, обписувались всякими примітками, глосами і т. д.¹, — він показує, що інтерес в українському громадянстві до старого літописного корпусу був великий, і княжа старина будила великий інтерес.

При такій популярності староукраїнського літописного корпусу, розуміється, раз у раз мусіли робитись різними

¹ Ці глоси, — на жаль, досі не обслідувані, — дописки Хлебн. кодексу вперше видано в загальному виданні цього корпусу 1908 р. Стара археографія трактувала наші літописи тільки з становища історичних джерел в вузькому розумінні слова: поскільки вони дають фактичний матеріал про події. Аспект культурно-історичний, що кожна копія, кожна глоса будь-якого часу являється культурно-історичним фактом і має з цього становища цінність для свого часу, не був нею усвідомлений. З цього становища пізні копії літописів ще ждуть обслідування.

книжниками проби компілювання і доповнення його відомостей різним іншим матеріалом, з інших приступних джерел. На жаль, ці компіляції досі дуже мало притягли до себе уваги, неважаючи на величезний культурно-історичний інтерес. Одна київська компіляція з цих років була видана в невеликих уривках пок. В. Б. Антоновичем (що інтересувався тільки оригінальними історично цінними відомостями)¹, з доволі, на жаль, поверховим описом цілості. Оскільки можна з нього зміркувати, маємо перед собою цілий ряд компілятивних історичних писань, викликаних в цій добі київського відродження від кінця першого десятиліття XVII в. і початків 1620-х рр. кількома людьми з тутешнього духовенства й міщанського патриціату; один з них Божко Балика, котрого спомини про московську облогу 1612 р. наведено було в попереднім томі, другий називає себе в оповіданні про відновлення киево-подільської кафедри Успенія — це уставник цієї церкви “недостойный во иереох Кирило Иванович”. Що належить одному, що другому, а що третім особам в тім історичнім збірнику — з даного опису не можна зміркувати, як також і про той круг джерел, з котрих черпали компілятори. Вони робили вибірку з старих київських літописів — не знати, чи безпосередньо з того волинського корпусу XIII в., котрого наявність у Києві в тих часах ми тільки що виміркували, чи з якоїсь пізнішої компіляції. В кожному разі одна з смоленських компіляцій кінця XV в., котрими ми займалися в попередньому томі, була також використана цими компіляторами разом з її литовським продовженням. Далі використовували вони якесь печерське джерело — не можу зміркувати з того побіжного змісту, чи був це “Патерик” у своїх новіших розширених редакціях, чи якась печерська хроніка. Але особливо щедро черпали з нових польських компіляцій: Гвагніна, Стрийковського, може, ще якихось — знову-таки докладнішого розбору і з цього погляду не переведено². Ці компіляції продовжувались записками про сучасні події —

¹ Пор. попередню примітку.

² Короткий огляд змісту в передмові до “Сборника летописей, относящихся к истории Южной и Западной России”, Київ, 1888, с. 15 і далі. Виривки під заголовком: “Киевская летопись, 1241–1621” надруковані там же, с. 71 і далі.

місцеві київські і ширшого міжнародного інтересу. Кирил Іванович коротко записує, очевидно з пам'яті¹, прогром Наливайка, “славного козака и рицера”, котрого “у Варшавѣ король казал на мѣднуй кобылѣ возити” — з очевидною симпатією до цього легендарного героя, але нічого не згадує про Берестейську унію. Одмічає діяння кн. Острозьких, і з нагоди смерті старого Константина Василя дає коротку, але повну піетизму оцінку його діяльності: “Престави ся благовѣрный и христолубивый князь Василій Острожскій, воевода киевскій, который насѣял Рускую землю книгами святыми вѣры православной; мѣл и друкарню в Острозѣ и школы философскія языком греческим и латинским и словенским”. Чимало уваг присвятив московській смуті і участі в ній українських магнатів і козаків. Особливо ж цінні його записки про релігійні відносини Києва, що супроводили його культурне відродження. Автор не пускається в ідеологічне коментування подій, але дає деякі цікаві відомості, часом приправлені іронічними увагами, взятими, мабуть, з уст київського українського громадянства. Під 1609 р. читаємо:

“Тогож року и церков Святой Софии отстала от службы; не почали священники до неи со кресты ходити и службы божеи отпраовати, прето, иж митрополит Ипатий пристал до костела римского и приказал был там священником киевским за себе Бога просити; але не получил того, хотяж важили працы и кошту до двору королевского. За што теж и он сам от Бога навѣжен злою хоробою и зле живота доконал в Володимери.

Позвал попов мандатом на трибунал (да сам и справ своих не попирал). А пред ним был митрополит Михайло Рогоза; той был началник тои болести; найпервей прислал тут до Києва врядника своего именем Ян Хрушинский — щырый Лях, чого перед тым николи не бывало. Который хотѣл попов судити и задавал трудности попам и послушенство. Теды и того явне Бог скарал. Гды жена его сытила мед к Рождеству Пресвятой Богородицы, хотѣла мѣти попов в себе на обѣде ведлуг давного звычайу, и мѣла спо-

¹ З виписаних і інших джерел звісток варто відзначити під 1440 р. “вымышлено изрядное художество: книг друковане”.

лечность показувать костела римского ис церквою восточною, але не допустил котел:

Пришла до него сыты глядѣти,
Але мусила в нем и долго сидѣти,
Аж и очи еи не стали глядѣти.
Бо и сама скипѣла.
Так и той дал покой”.

Під 1613 р. маємо повість про відновлення Успенської кафедри, де автор був священником, в старих широкоповіщаних тонах:

“Из обычного всемогущего милосердия спасителя нашего Бога, найпаче же нынѣ за наших роков посети нас благодією своєю, аще и мало что от наших исправленій; но помощь и молитвы святых древних Богоносных отец о нас дѣйствоваша ко Богу и наше прошеніе не бысть тошно. За fortunного пановання наяснѣйшого господаря, пана нашего, великого короля Жикгимонта, а за держаніе воеводства киевского велможного его милости пана Станислава Жолковского, а во отступленіи митрополитов киевских вдовствующи митрополии киевской, понеже они в то время вси уклонишася во купе ко западу. Мы ж оных мерзость возненавидѣвши, наслажаем ся пророческих словес глаголющих: “От Сиона изыде закон и слово господне из Єрусалима, а не з Рима”. В то же время в священных кир патриарха константинопольского Тимофея, а здѣ, во богоспасаемом граде Кіеве, всех обще живущих православных христиан, сынов святых восточных церкви, и присных во вѣрѣ, найпаче же пана войта Деонисия Балыки, а по нем наставльшого войта, пана Федора Ходыки, а за бурмистра пана Созона, сына тогож войта Балыки, року 1613, месяца апреля 15 дня, на память святых апостол: Трофима, Пуда, Аристарха, а за привилием наяснѣйшого господаря нашего, великого короля Жикгмонта а за благословением вышмененного патриархи Тимофея, почали с фундаменту поправлять церков Пресветои Пречистое Успѣнія соборную, стоячую в рынку мѣсте Киевском, внутри и з надворя. Бо ошарпала ся была велми, и розвалялась: верху всего не было. Старый мур по вышние окна збивши, верх на ново змуровали: самую баню и тые четыре бани около неи знову

робили; бо прежде тых малых бань не было, толко было дощчками покрыто. А поправлял тую церковь майстр зе Влох, Савостиян Брач. Почали месяца мая 13 дня; на Вознесение Господне выношено все ис церкви и вси образы церковные: почали ис середины робити зысподу и заробил и болшую баню месяца сентебря 4 дня на память светого мученика Вавилы. Тогож месяца 21 дня у вовторок поставили и крест на церкви, тойже таки што и прежде был, але позлотили знову; месяца октебря 1 дня домуруровали и остатней бани на рогу от урмянское церкви. Тогож року декабря 5 дня на память преподобного отца Савы почали служити всенощное и службу Божию и служили през всю зиму, же нелзе было зимою робити майстром аж до недели мироносиц; и опять вси образы были выношены до Воскресения Христова з церкви, и през тое лѣто робили, и доробили за помочю Божиею месяца августа 14 дня, и образы постановили, и почали служити аж и до днесь. Обретохом в кройнице, иж первѣй того сия божественная церковь была изнищона и ободрана, все побрано: сребро и злато, кресты и иконы полуплены и попалено все от поганого царя Перекопского¹ Мендиктирия и от нечестивых его Агарян” і т. д.

Далі ще таке:

“Року 1618 месяца февраля 15 козаки запорожскіе на Зверинци офіціала митрополичего, а по нашему протопопу, который был послан от митрополита Ипатія Потѣя до Киева на протопопство, Антонія Грековича, родом з Рогатына, который пристал до римского костела и хотѣл усязатися у монастыр святого Михайла Золотоверхого, поймавши козаки тамже, против Выдубицкого под люд посадили воды пити”.

Пропускаючи досить широкі оповідання його і не звісно го на ім'я продовжателя про відновлення ієрархії патр. Феофаном в 1620—1 рр., — епохальну подію для всього церковного Києва, бо з літературного погляду вони не дають нічого особливого, — я натомість наведу кінцеву записку цього продовжателя:

“В том же року 1621 в рицерских справах досветченый его милость князь Семен Михайлович Лыко на подста-

¹ Варіант: татарского.

роствъ Черкаском, который не был преконанный боем, але през чаровницу там же в Черкасах с тым се светом пожегнал. Где забавы и некоторые справы рыцерские виршами коротко выписую, чога сам при боку его будучи, почасти естем сведом:

Бо то есть дорогой обычай рицера жаловать
 И смерть его своею смертию откуповать.
 Так чинили оные валенници,
 Купуючи Гектора зацного Троянчици:
 Золото взаем ваги поступили
 Тело оное мужне великим коштом чтили.
 В кождом то давном рыцерском народе
 Мужа до бою золотой даровали свободе
 И его рыцерские поступки оферовали,
 Богу несмертельному за него дяковали.
 Такого вожа зыскало Российское племе —
 Дорогой карбункул неошачованое цене.
 Зацна кров мужного князя Лыка кости.
 Рыцер неошачованный жалости
 Князь Семен Лыко, вож делный,
 Цнот, уместности¹ и скромности полный.
 Кгды за его приводом замок Московский-Белгород добывали,
 Кгды през штурм и бой добыл места и замку, где войско здобывало
 Скарбу немало. Потом збурил Рылск, Путивль —
 С подивенем всех, яко оный князь был таким рыцерем.
 Кгды се теж на Муравских шляхах с Татарами потыкалы, —
 Так яко се бият воды о скалы,
 Так се князя Лыка войско с татарским зошло:
 Не великостю, але моцю его прошло.
 А сам межный² князь почал своим продковати,
 Побивши Татар почал щасливе триумфовати.
 Зачим от Москвы и от Татар упокоил Украину тым
 Здрове людей и мест Украинных обваровал своим.
 Таковую моц тот зацный муж в словех у силе
 Мев — вдячный рыцерству и отчизне миле.
 Кгды се с послугою своею где поспешил,
 Великую учинивши корысть всех тешил.
 Або³ военным способом век свой увесь травил,
 В полях диких коло шляхов Муравских Татар длавил.
 Часом от зною, то от горячности,

¹ Друк. уместности.

² Роз.: мужний (полонізм).

³ В розумінні: “бо”.

Опроч хлеба потрав и безводной млости —
 Тым способом веку он молодого зажил
 И рицерской дельности так набыл
 Сам теж щасливе в Олександрове перемешкивал,
 Потех своих з великою радостью заживал”.

Судячи з згадки автора, що йому доводилось бувати при боці покійного підстарости, що ходив, мабуть, з старостинським полком на Москву і на татар, можна думати, що автор був старостинський служебник, може, писар черкаського замку, що лизнув дещо шкільної премудрості і нахилу до віршування — тільки віршував старим “некштаттним віршом руським”: вірші нерівноскладові, без правильної цезури і взагалі досить незграбні, але інтересні для літературних уподобань нижчої письменської братви.

Вагання в київській орієнтації. Зносини з Московою; супліки до царя, патріарха тощо. Відродження національної традиції і зростання національного почуття й самопевності, що ми констатували в цих роках, 1620—1623, лучилося також з політичною активністю, з енергійним піднесенням національно-політичної гадки в київському осередку і взагалі серед провідних кругів Східної України.

Коли на соймі початку 1623 р. уряд переконав українську опозицію в тім, що за життя старого короля їй не добитися ніяких уступок у національних справах і, зокрема, в церковній реставрації, піднятій останніми роками, в тутешніх кругах виникають плани — шукати московської протекції. Це не було нічим незвичайним якраз для цих кругів. Київ тільки що перестав бути пограничним з Московщиною замком. Ще недавно, до польських інтервенцій у московській смуті, з київського замку можна було бачити на обрії недалеку смугу московської границі. Вона проходила так безпардонно через київську територію (так як поняття її уложилось в цих віках, від татарського приходу, вв. в XIV—XVI), що з нею майже не рахувалися як з якимсь категоричним явищем: місцева людність по обох боках границі, не рахуючись з нею, спільними силами, за старою традицією, полагоджувала свої життєві справи — боронилася від